

ANTON BALÁŽ

MANIFESTY A VYHLÁSENIA SLOVENSKÝCH LITERÁTOV A KULTÚRNYCH PRACOVNÍKOV V 20. STOROČÍ (PRIEREZOVÁ INFORMÁCIA)

Abstract

The author of the present treatise deals with the attitude of Slovak writers after 1945 towards the political situation at the end of the Second World War Slovakia participated in on the side of Nazi Germany and after the liberation when a new political context affected the field of literary creation. He comments upon the manifestos and declarations of Slovak writers accentuating their historical and general aesthetic basis.

Key words

literature and politics ■ postwar Slovakia ■ manifestos and declarations of Slovak writers concerning the Slovak political situation ■ historical events and new social tendencies

Môj príspevok má len charakter prierezovej informácie o seminári, ktorý zorganizoval náš Klub nezávislých spisovateľov v Bratislave v stredu 23. novembra.

Zámerom seminára bolo aspoň čiastočne objasniť vznik, význam, vplyv a dôsledky viacerých skupinových prejavov slovenských kultúrnych pracovníkov, hlavne spisovateľov, ktoré mali zväčša formu verejných manifestov. Tým tieto akcie prekračovali sféru kultúrneho, umeleckého či literárneho života, mali širšie celospoločenské zázemie, súvislosti a dosahy. Za takéto manifestačné prejavy možno označiť **Trenčianskoteplecký manifest** z Kongresu slovenských spisovateľov v roku 1936 (referovala prof. Bátorová), **Lomnický manifest** z augusta 1940 (referoval dr. Kamenec), **Protipovstalecký manifest** z jesene 1944 (referovala dr. Jašicová) aj **Manifest socialistického humanizmu** z roku 1948 (referoval dr. Petrik). Na program seminára boli zaradené aj **básnické manifesty Osamelých bežcov, vystúpenie básnikov Univerzitetnej skupiny a Barbarskej generácie**, ktoré majú už oveľa menší spoločenský či politický dosah, otvorene sa nevyjadrujú k dobovým spoločenským a politickým otázkam – nebolo to nielen ich cieľom, ale v čase vzniku manifestu Osamelých bežcov (referoval dr. Igor Hochel) a Univerzitetných básnikov (odznal

môj referát) – v polovici šesťdesiatych rokov by to z cenzúrnych dôvodov ani nebolo možné. Manifest Barbarov (referoval barbar a básnik Ján Litvák), zasa vznikol v situácii, keď slovenská spoločnosť v podstate už strácala záujem o názory literátov a umelcov vôbec – akokoľvek manifestačne by boli vyslovované.

Okrem citovania či reprodukovania obsahu jednotlivých manifestov sa autori referátov sústredili aj vykreslenie dobovej politickej a spoločenskej atmosféry, príčin ich vzniku, či vyvierali z vnútornej potreby spisovateľskej obce alebo boli nadiktované zvonku aktuálnou politickou mocou a zároveň aké boli ich konkrétny ohlasy v spoločnosti, výsledky a zväčša aj osobné dopady na ich signatárov. Vzhľadom na časovo vymedzený priestor pre tento príspevok sa pokúsím len stručne a fragmentárne priblížiť obsah manifestov, ich hlavných organizátorov a aktérov a ich miesto v našich kultúrnych dejinách.

Mária Bátorová v úvode referátu o **Kongrese slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliciach** konštatuje, že v polovici tridsiatych rokov v Nemecku už vládol totalitný systém s prvými koncentračnými tábormi a zároveň silnie svetové protifašistické hnutie. Na pozadí tejto európskej situácie treba vidieť aj prípravu a konanie kongresu v Trenčianskych Tepliciach – a rovnako aj fakt, že v septembri toho istého roku sa v Piešťanoch konal zjazd Hlinkovej slovenskej ľudovej strany s výstupným manifestom, ktorým slovenský národ mal popri svojom smerovaní k vyhláseniu autonómie, zároveň deklarovať svoj vstup do protikomunistického frontu. Kongres v Trenčianskych Tepliciach sa pripravoval na pôde Spolku slovenských spisovateľov, ale do jeho prípravy iniciatívne zasiahli aj členovia DAVu. V prípravnej fáze kongresu kritik Michal Chorváth v ôsmom čísle Davu publikoval článok *Je potrebný – je možný? Kongres slovenských spisovateľov?* a uvádza v ňom vo vedomí kultúry fungujúcu diferenciáciu slovenskej spoločnosti na tri – štyri skupiny, a to: ideológiu novoštúrovskú, ktorá bazíruje na existencii slovenského národa začatej Štúrom, druhý smer je československý, azda novohlasistický, tretí je zoskupený okolo časopisu DAV a „oproti dvom predošlým, ktoré považujú za východisko národ, raz slovenský, raz československý, davisti sa vyznačujú internacionalizmom a ostro vyhraneným komunizmom. Davisti odmietajú národ v zmysle etnografikom, uznávajú ho ako formu civilizácie“. Do štvrtej skupiny Chorváth zaradil smer, ktorý zdôrazňuje náboženstvo, katolicizmus ako rozhodujúci prvok kultúry. V predvečer kongresu vystúpil aj Emil Boleslav Lukáč a jeho referát sa týkal slobody umenia. Na samotnom kongrese potom odznelo množstvo referátov, ktoré sa týkali aj postavenia slovenského jazyka, miesta Slovenska na križovatke Východ-Západ, vzťahu českej a slovenskej literatúry. Andrej Mráz vo svojom vystúpení rázne odmietol čechoslovakizmus, no neodmietol vrcholky českej kultúry ako nám najbližšej. Napriek vyhranenej kultúrnej i politickej diferenciácii spisovateľskej obce sa na záver kongresu pod spoločnú vyhlásenie podpísalo 51 členov Spolku slovenských spisovateľov. Prihlásili sa tak „ku

kontinuite so svojou demokratickou tradíciou a ... zostávajú verní borbe za slobodu a veľké ideály ľudstva, ktoré pomáhali tvorcom našej kultúry zabezpečiť národný dnešok“. Autorka príspevku v záverečnej úvahe nad zmyslom tohto prvého kongresu slovenských spisovateľov uvádza: „Zoči-voči svetovej situácii, v ktorej sa konal, a ktorá svojou nestabilitou silno pripomína dnešok, treba obdivovať pevné a koncepčné postoje všetkých diskutujúcich. Máme dojem, že generácia medzivojnových slovenských vzdelancov bola omnoho vzdelanejšia než sme my dnes, že bola omnoho angažovanejšia než naše anemické a rezignované zoskupenia, ktorým už o nič nejde, preto ani žiadnu váhu v spoločnosti nemajú“.

Lomnický manifest z konca augusta roku 1940, o ktorom referoval Ivan Kamenec, vznikol po nemecko-slovenskom summite v Salzburgu, keď došlo k dôležitému preskupeniu síl v slovenskom vládnom tábore: post ministra zahraničia musel opustiť Ferdinand Ďurčanský a ministrom vnútra sa stal Šaňo Mach. Zároveň zosilneli tendencie k razantnému propagovaniu a presadzovaniu ideológie nacionálneho socializmu. Do služieb tejto novej ideológie bolo treba zapojiť aj príslušníkov slovenských kultúrnych elit. A tak Úrad propagandy, vedený v tom čase ešte Machom, zvolal na 31. augusta 1940 do Tatranskej Lomnice poradu predstaviteľov slovenského kultúrneho života, aby tu, v duchu ideológie nacionálneho socializmu, rokovali o ďalšom smerovaní kultúrneho vývoja na Slovensku. Rokovanie viedol Tido Gašpar a zúčastnili sa ho poprední spisovatelia Beniak, Smrek, Urban, Žarnov, kritici a historici Hrušovský, Mečiar, Šmálov a ďalší kultúrni pracovníci, zväčša pracovníci Úradu propagandy. Kamenec konštatuje, že to bola veľmi nesúrodá zostava z aspektu vtedajších politických postojov, osobných názorov ako aj neskorších individuálnych osudov jednotlivých signatárov. Vidno to aj z diskusie na tému národného socializmu. Urban v hlavnom referáte o ňou uvažuje len ako o „hodenej myšlienke“ o „akomsi slovenskom národnom socializme“ ale keď si ju „patrične prispôbime, môže nás vyslobodiť zo života, do ktorého nás predošlé režimy vrhli“. Literárny kritik a kňaz Kútnik-Šmálov sa dotkol citlivej otázky vzťahu nacionálneho socializmu ku kresťanstvu a náboženstvu vôbec. Konštatoval, že „pomer národného socializmu k cirkvi je trochu komplikovaný. Naši vládni páni však predsa povedali, že slovenský národný socializmus je vývinom slovenského národného génia pozitívno-kresťanský“. Účastníci stretnutia sa vyjadrovali aj k otázkam slobody umelca a cenzúry. Ján Smrek sa prihovárал za liberálnejší výklad slobody umelca, lebo „spisovateľ, ktorý robí čisté umenie, slúži národu, aj keď národ nespomína“ a „treba ochranu individualizmu umeleckej tvorby, tvoriť diela, ktoré sa budú ľudom ľúbiť a budú čítané“. Tieto a ďalšie otvorené názory, publikované po stretnutí, vyvolali nevôľu denníka Gardista, kde Stanislav Mečiar napísal, že „v slovenskom kultúrnom živote budú mať miesto iba tie hlasy, ktoré sú pre terajšie štádium duchovného a národného vývinu

zodpovedné a zdravé“. Napriek otvorenej a rozpornej diskusii sa v lomnickom manifeste konštatuje, že „slovenský národný socializmus najlepšie vyhovuje potrebám slovenského života, lebo mu umožňuje rozriešenie všetkých problémov politických, hospodárskych a kultúrnych, a jej uplatnenie u nás znamená organické pokračovanie v rozvíjaní slovenských národných síl v duchu našich tradícií.“ Myslím, že Mináč v jednom článku napísal, že počas slovenského štátu štúrovskej tradícií našich národných dejín nasadili gardistickú čiapku. Podľa záverečného konštatovania Ivana Kamenca „Lomnický manifest, podobne ako viaceré podobné akcie slovenských spisovateľov, umelcov a vedcov v 20. storočí skončil v slepej uličke a navyše následnou frustráciou, neskôr perzekúciou a neraz i tristnými osobnými osudmi jeho aktérov“.

Za historicko-spoločenské pozadie vzniku **protipovstaleckého manifestu** označila kultúrna historička Vlasta Jaksicsová skutočnosť, že v jeseni 1944 sa nezvratne blížil koniec Hitlerovej „novej Európy“, v Banskej Bystrici vypuklo SNP, Bratislava bola obsadená nemeckou armádou a na Palisádach už začínalo pracovať Gestapo. Tí slovenskí spisovatelia a kultúrni pracovníci, ktorí boli na povstaleckom území (najmä Novomeský a Chorváth) sa svojimi článkami v *Novom slove* a iných povstaleckých periodikách zapojili do antifacistického zápasu, cieľom ktorého okrem oslobodenia Slovenska bolo aj obnovenie Československej republiky v predmníchovských hraniciach. A aký bol osud tých umelcov, ktorí zostali v Bratislave? Viacerí z nich, ako Milo Urban, šéfredaktor *Gardistu*, a Valentín Beniak, vedúci sekretariátu Machovho ministerstva vnútra boli úplne stotožnení so slovenskou štátnosťou. V Bratislave ale zostali aj umelci spojení s mestom svojimi verejnými a politickými funkciami, ako E.B. Lukáč, poslanec Slovenského snemu, Dobroslav Chrobák a Ľudo Zúbek, pracovníci rozhlasu, Andrej Žarnov, čiže uznávaný patológ prof. Šubík, ktorý bol aj členom komisie, ktorá v Katyni skúmala pozostatky tisícok povraždených poľských dôstojníkov a napokon aj Ján Smrek, v ktorého *Eláne* publikovali oponenti a kritici režimu, *Iavičiar* Novomeský a Chorváth, bol tiež pracovníkom Úradu propagandy, na čele ktorého stál úspešný medzivojnový prozaik Tido Gašpar. Bol to práve on, ktorý začiatkom októbra 1944 skoncipoval a v ľudáckej tlači uverejnil *Ohlas slovenských kultúrnych pracovníkov k národu a spravodlivej verejnosti sveta*. Bol namierený predovšetkým proti povstaniu ako „krvavému a ničivému útoku zákerných uzurpátorov, ktorí prepadli náš pokojný domov“. Ďalej sa v ohlase píše: „Voláme spravodlivosť božiu i spravodlivosť sveta, voláme svedomie ľudstva, ajhľa takto brutálne a bez práva chcú nás zničiť ľudia à la Beneš...“. Text plný demagógie a frázy vyšiel bez konkrétnych podpisov, pretože viacerí spisovatelia, napríklad Chrobák, Kostra či Zúbek sa vzopreli Gašparovmu nátlaku, hoci sa v súvislosti s tým (citujem autorku príspevku) „ocitli v ťažkej dileme: na jednej strane si nechceli podpísať ortieľ smrti, na druhej strane im v prípade nepodpísania hrozilo (podľa Smreka) odvečenie do Nemecka.“

V tejto situácii sa 30. septembra zišli viacerí predstavitelia Spolku slovenských spisovateľov (Lukáč, Smrek, Poničan, Strmeň, Gacek), odmietli demagogický charakter Gašparovho Ohlasu, pričom pokladali za nedôstojné svojej spisovateľskej cti pod niečo také sa podpísať. Pripravili preto text pod názvom Ohlas slovenských spisovateľov, z ktorého autorka príspevku cituje nasledovné časti: „My, slovenskí spisovatelia, ako i tlmočníci národného ducha, s ľútosťou a bolesťou hľadáme na ťažké polozenie svojej otčiny. V časoch, keď Slovensko prežíva chvíle otrasov apelujeme na slovenské svedomie. Nemiešame sa do vírov politických. Prejavujeme však nezlomnú vieru v život a budúcnosť slovenského národa, vyznávame jeho prirodzené právo na správu národného a štátneho života. Zavrhuje každý pokus, ktorý chce stavať akúkoľvek hranicu medzi Slovákmí. Odmietame každú nenávisť a činy, ktoré z nej vyplývajú.“ Tento spisovateľský ohlas, odobrený aj Šaňom Machom, potom, ale bez konkrétnych podpisov uverejnil Slovák a Slovenská pravda. 2. októbra 1944 ho podpísali literáti Valentín Beniak, Mikuláš Gacek, Ľudo Zúbek, Dobroslav Chrobák, Ján Poničan, Andrej Žarnov, Rudolf Dilong, Henrich Bartek, Ján Smrek, Emil Boleslav Lukáč, Ján Kostra, Karol Strmeň, Jozef Ambruš a Jozef Antošík.

Dobovou reakciou na tento Ohlas bol najskôr článok Michala Chorvátha v povstaleckej Pravde pod názvom Manifest hanby a anonymná kampaň Husákovho Nového slova proti „majstrom kultúry“, ktorí podpísali „potupný dokument a bratislavské rádio, noviny, Berlín a celý Goebbelsov aparát dostali písomný doklad, že kultúrni pracovníci stoja proti povstaniu“. Po skončení vojny a najmä po februári 1948 väčšina signatárov Ohlasu bola načas, Beniak a Urban nadlho, vyradení z literárneho života. Novomeský nevedel svojmu dlhoročnému priateľovi a vydavateľovi Elánu Smrekovi odpustiť jeho podpis pod Ohlasom. Po oslobodení, na prvom zjazde umelcov a vedeckých pracovníkov v Banskej Bystrici už ako povereník školstva povedal, že pre túto pochybenú epizódu nenachodí nijakého ospravedlnenia a prijateľného vysvetlenia.

Po lomnickom a protipovstaleckom manifeste nasledoval **Manifest socialistického humanizmu**, o ktorom na seminári referoval Vladimír Petrik. Prijali ho na podujatí Umenie v novej spoločnosti, ktorú zorganizovala skupina literátov a umelcov v apríli 1948 a v predvečer Zjazdu národnej kultúry. Petrik uvádza, že „tento zjazd, na ktorom vystúpil s hlavným referátom Ladislav Štoll, mal ideologicky zjednotiť celú umeleckú sféru a pripútať ju k politike komunistickej strany. Slovenskí organizátori spomenutého podujatia akoby predvídali, že kultúrna politika po februári ich bude chcieť nielen zviazať s programom spoločenskej prestavby, čomu sa ani veľmi nebránili, ale že naoktrojuje im aj nástroje, pomocou ktorých sa to bude diať. Tie nástroje boli vlastne len jediným nástrojom a ten sa volal socialistický realizmus. Tomu chceli umelci predísť. Tušili, že si tým uviažu kameň na krk, ktorý ich stiahne pod hladinu. A tak sa aj stalo – napriek tomu, že tvorca kultúrnej politiky na Slovensku Laco

Nomomeský ešte garantoval slobodu literárneho prejavu a experimentovania a v tomto zmysle vystúpil aj na Zjazde národnej kultúry.“

Manifest socialistického humanizmu preto možno chápať ako obranný akt pred hrozbou straty tvorivej slobody a prerušenia vývinovej kontinuity, aby sa umenie nezvázovalo zvonku vnesenou záväznou metódou, aby sa vychádzalo z domácich pomerov a z toho stupňa vývinu, na ktorý sa umenie prepracovalo. V takomto duchu sa niesla aj diskusia na podujatí. V prijatom manifeste sa konštatuje, že „centrom záujmu umenia a jeho hrdinom bude pracujúci človeka „ a „umenie mu chce pomáhať v zápase o slobodu a ovládnutie spoločnosti“, a „umelecká tvorba bude slúžiť človeku, čiže bude v pravom slova zmysle umením humanistickým“. Do manifestu sa dostali aj požiadavka na nadväzovanie na domáci vývin a jeho organické pokračovanie. V zábere manifestu sa píše: „My, slovenskí umelci, vymedzujeme si v tomto duchu svoje úlohy, a v tom vidíme svoju národnú a socialistickú cestu za spoločným cieľom, ktorá nám naznačuje tvorivú umeleckú perspektívu, cestu socialistického humanizmu“. Vladimír Petřík o osudoch Manifestu socialistického humanizmu uviedol, že bol uverejnený v Pravde a Bojovníku, na Zjazde národnej kultúry v Prahe ho prečítal Jaroslav Dubnický, ale zlým signálom bolo, že sa nedostal do zjazdového zborníka. A v roku 1951 Nové slovo zhodnotilo manifest ako „zlátaniu básnického oportunizmu, slaboštvu a ideologického zmätku“. S odstupom času môžeme prijať Petříkovo záverečné konštatovanie, že „program socialistického humanizmu sa nemohol uplatniť v starom režime ani preto, lebo sa tam neuplatňoval nijaký humanizmus.“

O dvoch manifestoch Osamelých bežcov: Návrat anjelov, ktorý bol cenzúrou pozastavený, a Prednosti trojrohých slávikov, publikovaný v roku 1964, ktoré pôsobili dobovo provokatívne, referoval literárny kritik Igor Hochel a v základných črtách som ich predstavil aj ja na tento konferencii pred tromi rokmi. Rovnako aj ani nie manifest, len spoločné vystúpenie básnikov Univerzitnej skupiny, ktorú inicioval Miroslav Pius a voľne sa k nej priradili Ján Štrasser, František Lipka, Kamil Peteraj, Štefan Balák a Slavo Hagara. Ohlas jej vystúpenia bol minimálny a Štrasser, ktorého som požiadal, aby o univerzitných básnikoch referoval to odmietol s tým, že význam skupiny len dodatočne nafúkol Miro Pius, básnický epigón Miroslava Válka.

Oživením prevažne akademicky odborne ladeného seminára oživil svojim príspevok už spomenutý básnika barbar Ján Litvák. Len uvediem, že do nej zaradil Kamila Zbruža, Andrijana Turana, Roberta Bielika, Erika Ondrejčku a seba a ich prvé skupinové vystúpenie spojil s časopisom Fragment K, ktorý pred novembrom 1989 vychádzal ako samizdat. Manifest bol veľmi stručný:

Mŕtvi strácajú nádej...

Jed nemá hranice.

Bojujeme o kúsok zeme, čo nám večer čo večer zostáva na topánkach. Temné myšlienky nám v hlavách vystrárajú do zľaknutia, odrážajú sa od vlastných ozvien. Spravodlivosť má ruky blízko pri tele, prsty na spúšťach, aby to, čo vám po nás zostáva, bolo vzácnejšie. Necenzurované vlasy. Mierne prihnojený hlas.

O zle už je rozhodnuté. Oči pridlho čakali. Ich ihličnatý pohľad už nie je v poriadku.

Jedno heslo je nikam nepatriť, druhé nedôverovať.

Vplytvali sme veľa prirovnaní a nepotrebné zátvorky sme spálili na jazykoch, aby sa svorky divokých slov mohli samy o seba postarať. Spoločný rok sa nám ako zelené slnko rozkrútil pred očami. Rozširujeme surový odkaz, ktorému bude v podzemných končínach rozumieť.

Vlastné mäso si pripomína na nás bývalých, a bolí. Cesta dopredu vedie okľukami. S rukami, tvármi a srdcami v nebezpečenstvách len pre tých, čo práve prichádzajú, aby sa hneď zajtra obrátili proti nám.

Schádzame sa zabúdať.

Myslím, že Manifest Barbarskej generácie dobre zapadá do témy nášho seminára o postmoderne.

A pokiaľ ide o kaviareň u Michala, dovoľm si z Litvákovho príspevku zacitovať aspoň jeden odstavec: „ My, verní odkazu hubeného až vyhubeného básnika Jana Ondruša, sme sa schádzali v eklectickej kaviarni vtedajšej umeleckej spodiny v café U Michala a v ďalších približne sedemdesiatich štyroch pohostinských zariadeniach vtedajšej Bratislavy. Najvýraznejšie aktivity zaznamenala Barbarská generácia v čase, keď z literárneho hľadiska prakticky neexistovala – koncom osemdesiatych rokov uplynulého tisícročia, teda na sklonku normalizácie a na začiatku nenormalizácie, ktorá trvá prakticky dodnes. Keď sme vstupovali do literatúry, bolo zakázané takmer všetko vrátane pákových batérii a rolldorových skriň. Boli sme mladí a nedokázali sme pochopiť, prečo všetok povolený literárny pohyb vyzerá ako kymácanie sa Eskymákov na zastávke autobusu, ktorý už roky nešiel. Ospevovaní boli najmä tí, ktorí sadili mrkvu vňaťou do zeme, proste Kocúrkovo. Kaviareň U Michala bola pravým opakom všeobecného marazmu.“

Zhodnotenie prínosu Barbarskej generácie do modernej slovenskej poézie je už vecou generácie budúcich literárnych vedcov a historikov – ak pravda ešte nejaká takáto generácie na Slovensku vôbec vznikne.

